

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ГЕРОЇВ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Сергій ГАЛЬЧАК

БІЛЯ ВИТОКІВ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ...

Славетний гетьман Богдан Хмельницький мав широке коло однодумців, соратників-патріотів, які своїми ратними подвигами назавжди увічнили власні імена, до останнього подиху героїчно борючись за свободу та незалежність рідної неньки-України. Серед них видатні військові діячі національної революції 1648 – 1676 рр. Іван Богун, Максим Кривоніс, Данило Нечай...

Великим сподвижником гетьмана, одним із найближчих його соратників був також Іван Виговський, відомий широкому загалу науковців, краєзнавців як український військовий, політичний і державний діяч, гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави у Наддніпрянській Україні, Великий князь Руський, київський воєвода, Барський староста, учасник низки переможних битв, у тому числі й славнозвісної битви під Батогом, що сталася в далекому 1652 році на теренах Вінниччини [1].

Проте це не повний перелік титулів і заслуг. Варто не забувати також про малодосліджену сторінку його діяльності – що саме він стояв біля витоків утворення Державного архіву козацько-гетьманської України, був його фундатором.

Термін «державний архів України» [2] запровадив відомий український історик Іван Крип'якевич. Початок же Українського Державного архіву пов'язують із зародженням козацтва, формуванням Запорозької Січі, виникненням козацького управління. Так, історичні джерела XVI ст. засвідчують існування військового архіву у Трахтемирові Київського воєводства. Реєстрове козацтво зберігало у цьому місті свій арсенал, казну, королівські корогви, переховувало важливі документи – козацькі привілеї [3, с. 34].

За часів Б. Хмельницького архів було перевезено до гетьманської столиці – Чигирини.

Функціонування системи державного устрою Української козацької держави, яка виникла в ході Національно-визвольної війни середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького, сприяло появі також численних поточних архівів. У роки війни відбувався активний процес формоутворення структур нової козацько-старшинської влади. Полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій закріпився в Україні-Гетьманщині і проіснував до 80-х рр. XVIII ст. Його складовими були нові форми (полки і сотні) та дещо модифіковані усталені структури: міські общини з їх органами управління і суду (магістратами і ратушами) та цехи з певною автономією в управлінні й судівництві. Їхня діяльність відбилася у документах різного походження і форм.

В адміністративно-територіальному і військовому відношенні Гетьманщина поділялася на низку полків: Київський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Переяславський, Гадяцький, Прилуцький, Полтавський та ін. Вони були різними за територією, кількістю міст, містечок і слобід, жителів, кількістю в них менших адміністративно-територіальних одиниць – сотень. Полки мали до двох десятків сотень. Центрами полків були міста, які дали їм свою назву, окрім Київського і Миргородського, полкові канцелярії яких розташовувалися в Козельці й Сорочинцях...

Вища влада в державі належала гетьманові, який обирався на генеральній раді. Він був головнокомандувачем всього козацького війська, очолював верховне законодавство, адміністративне управління і суд. Від його імені здійснювалися міжнародні зносини (доки це право не перебрав московський уряд за договірними статтями). Він головував на старшинських з'їздах, був верховним розпорядником землі.

При гетьмані існувала Генеральна Військова канцелярія, що до 1720 р. виконувала функцію діловодного підрозділу. Її очолював генеральний писар, який входив до нечисельної державної еліти – генеральної старшини [4, с. 89 – 90].

В період Хмельниччини Генеральну Військову канцелярію очолювала талановита й неординарна особистість. А саме – Іван Остапович Виговський.

Будучи спочатку особистим писарем гетьмана Богдана Хмельницького, він швидко здобуває авторитет і робить блискучу кар'єру. У 1649 році став головним, поряд з гетьманом, упорядником «Ресстру війська Запорозького 1649 – початку 1650 років». Цей же документ згадує про Виговського як про генерального писаря. Новий генеральний писар виступає навіть як співавтор деяких важливих універсалів Богдана Хмельницького, нерідко сам пише їх з волі гетьмана.

За короткий час Виговський створив потужну та високо-ефективну Генеральну канцелярію – своєрідний мозковий центр козацької революції. Ця установа була по суті Міністерством закордонних справ і одночасно – внутрішніх. Вона стала тим самим генератором, який згідно з волею гетьмана й ради Війська Запорозького приводив у рух численні привідні пояси державної машини. Сюди надходила військово-політична інформація з усіх кінців України і зарубіжних держав, тут приймалися та звідси відправлялися численні посольства, ухвалювалися важливі рішення, котрі поруч з військовими перемогами визначали долю України. Щоб створити таку по-

тужну машину й керувати нею, потрібний був величезний талант адміністратора та політика.

Необхідність наведення різних довідок для гетьманського правління зумовила утворення архіву при Генеральній військовій канцелярії. Очолював архів і опікувався веденням діловодства генеральний військовий писар.

Активне листування гетьмана з іноземними урядами та забезпечення воєнного керівництва і функціонування адміністративних органів управління молодій державі вимагали від гетьмана оперативної інформації, звернення до документів. Тому військовий писар, котрий завжди був при гетьманові, возив з собою архів поточних справ [5]. Відтак існувала постійна небезпека втрати архіву, як, наприклад, трапилося під час Берестецької битви...

Уявлення про склад похідного архіву гетьмана дають повідомлення про захоплення поляками під Берестечком 1651 року козацьких привілеїв від польських королів, оригінального тексту Зборівської угоди (1649), листів від турецького цісаря, кримського хана та московського царя.

В архіві при Генеральній військовій канцелярії відкладалися документи про стосунки гетьмана з місцевою адміністрацією – полковими і сотенними канцеляріями, привілеї, угоди, листування. Є свідчення про те, що канцелярія зберігала копії дипломатичних актів, надісланих до інших держав.

Реляції російських послів початку 50-х років XVII ст. повідомляли про передання до Москви оригінальних документів з гетьманського архіву. Це стало початком руйнування українського архіву. За умови Березневих статей українсько-московської угоди 1654 р. гетьман був зобов'язаний надсилати найважливіші дипломатичні акти російському цареві. Оригінальні грамоти і листування гетьмана із сусідніми державами зосереджувалося відтоді в московських приказах.

Поділ України на Лівобережну та Правобережну, політичні й воєнні події після Андрусівського перемир'я 1667 р. мали катастрофічні наслідки для українських архівів – вели до розпорошування державного архіву і значних втрат документів.

Відомо, що за гетьманування І. Виговського важливі документи (королівські грамоти) було вивезено з Чигирина, їх переховували в Межигірському монастирі. Правобережний гетьман П. Тетеря, залишаючи Україну 1665 р., забрав до Польщі привілеї Запорозького війська.

З утворенням у Лівобережній Україні окремого гетьманства при гетьмані виникла генеральна канцелярія з архівом у гетьманській столиці. Столичним містом лівобережних гетьманів був Переяслав, згодом Гадяч і Батурин, де формувався архів. При гетьмані Іванові Самойловичу чигиринський гетьманський архів перевезли до Батурина. Внаслідок погрому Батурина московськими військами 1708 р. було зруйновано архів, ймовірно, він згорів разом з гетьманськими будинками. Уціліла лише невелика кількість документів, які вивіз гетьман І. Мазепа [3, с. 35, 36]...

Однак, не зважаючи на суспільні катаклізми, саме завдяки функціонуванню архівів, збереглися фрагменти документів, літописів, що містять відомості про події тієї драматичної пори. Зокрема, подільська історія козацьких часів знайшла відображення в літописі Самовидця «О войнах Богдана Хмельницького и междуусобицах, бывших в Малой России по его смерти», «Хмельницькому літописі», котрий став складовою частиною «Літопису Самовидця».

Стосовно самого Самовидця, то більшість дослідників сходяться на тому, що за цим псевдонімом ховався син вихідця із Брацлавщини, генеральний підскарбій І. Брюховецького, брацлавський протопоп і стародубський священик Роман Ракушка-Романовський) [6].

У «Хмільницькому літописі», який віддзеркалює події 1636 – 1650 рр., містяться дані не лише про тогочасне суспільно-політичне життя, збройну боротьбу між супротивними сторонами, але й про природні катаклізми, котрі посилювали соціальну напругу. Так, у ньому відмічено, що через несприятливі погодні умови, а також загострення боротьби між козаками та польсько-шляхетськими поневолювачами дуже важким для населення Поділля був 1637 рік.

Тоді «въ Петровщину по двадцать злотовъ было жито и по 4 просо, по 12 и гречка, а овес по осемь злотовъ; и ели люде листь и лободу, зелье розмаитое. Трудно ся убогому человеку поживыти, поки до нового. А въ новое тежь малая была утеха: жита рвали и за диво единь щобъ обачивь хто снопь жатый: бо тои весны три месяцы не было дождю... Же хоть сто мерь хто посеял, ледве одну взял. И серпы, и косы ковали на оружие, и не дармо земля тряслася: трясли и ляхи козаквь. На Украине реки зафарбовалися оть кривь людской, повны были болота трупы лядского, а повны пали были трупы козацкого по местахъ...» [7].

«Року 1648 незначный приморокъ былъ. Люде барзо упадали... Того жъ року... козаки за ляхами пошли и мест, где ся боронили, поплендровали, ляховъ и жидовъ стинали, коморы и скрыне лупали. Кривнось из ыншими полковниками Немировъ, Животовъ, Махновку, Бердичевъ (попустошили). Въ Полонномъ, въ Костантинови-Старомъ кровью реки плынули...» [8].

«Року 1649 знову козаки на ляхи ишли полки подь Межибожь, бо тамъ были ляхи, которые места пустошили: Острополь, Костантиновъ Старый, Летичевъ и Синявку и людей губили. Але и козаки Межибожь достали и выпалили и постинали тыхъ, которым зъ ляхами преставали. И гетьманъ у Хмельнику былъ месяца іюня 15 дня, и татаръ безъ личбы... Того жъ року неврожай великий былъ...» [9].

В літописі «О войнах Богдана Хмельницкого и междуособицах, бывших в Малой России по его смерти» розкрито причини визвольної війни: «Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козакам отягощение» [10]. Розкрито також її хід.

Про Пилявський розгром у вересні 1648 року, зокрема, сказано: «...Орда с козаками тое войско разгромили, же му- сіло утікати ку Костантину Великому, оставивши тяжари во- енніе, тільки з скарбними возами» [11].

Про битву 1652 року під Батогом літописець повідомляє: «...Тое войско знесл и Калиновскому там же голову оттято и до Хмельницкого татарин принісл...» [12].

На основі архівних джерел зафіксовано й подвиг Івана Богуну під час героїчної оборони Вінниці у лютому – березні 1651 року:

«Богун, так называемый сей казачий вождь, при прибли- жении поляков к Виннице взрубил лед на том месте, где предвидел их переправу: потом дав онному слабо замерзнуть в течении двух ночей, покрыл сию часть льда соломой. По- ляки, не ожидавшие такого приема, прямо поскакали через реку и во множестве утонули» [13]...

Отже, функціонування козацько-гетьманської держави сприяло розвиткові архівної справи в Україні. Найважливі- шим моментом цього періоду було формування українського державного архіву, біля витоків якого, витоків збереження історичної пам'яті, стояв Іван Остапович Виговський.

Джерела та література:

1. uk.wikipedia.org/wiki/Іван_Виговський
2. Крип'якевич І. До історії українського державного архіва в XVII ст. // Записки НТШ. – Т. 134 – 135. – Л., 1924. – С. 67 – 78.
3. Архівознавство: Підручник для студентів іст. ф-тів вищ. навч. закладів України / За заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. – К.: Видавн. дім «КМ Академія», 2002. – 356 с.

4. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К.: Видавн. Дім «КМ Академія», 2002. – 612 с.
5. Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х., 1927. – С. 61.
6. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – С. 19.
7. Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 78.
8. Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 79 – 80.
9. Летопись Самовидца. – К., 1878. – С. 80 – 81.
10. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 45.
11. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 64.
12. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 53.
13. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения словян в сей стороне до уничтожения гетманства. – К., 1983.

Надія ТЕМІРОВА

ЩО «НЕ ТАК» З ПАМ'ЯТНИКАМИ ІВАНУ БОГУНУ?

У лексиконі сучасних суспільствознавців міцно закріпилась дефініція «історична пам'ять». Хоча вивчення цього явища як сукупності колективних уявлень про минуле має достатню історію, налічуючи майже століття, його актуалізація припадає на кінець ХХ – початок ХХІ ст., а в Україні – на початок 2000-х рр., що зумовлено суспільними запитамі. Зокрема, французький історик П. Нора в останній чверті ХХ ст. виступив з концепцією місць пам'яті, зрозумівши швидкоплинність сучасного світу і галопуючу змінність традиційної Франції, активне опрацювання проблематики пам'яті сучасною європейською наукою продиктовано пошуком дже-